

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΑ'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ Β'

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

1. Αἱ κατ' οἶκον Ἐκκλησίαι.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ μαρτυριῶν τινων τῶν Πράξεων ἡ λατρεία τῶν χριστιανῶν κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως τῶν Ἱεροσολύμων χρόνους συνίστατο ἔνθεν μὲν εἰς τὴν συμμετοχὴν τῆς δημοσίας προσευχῆς τοῦ Ναοῦ¹, ἔνθεν δὲ εἰς τὴν κατ' ἰδίαν ἐν ἰδιωτικοῖς οἰκοῖς τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ἢ τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου, εἰς τὴν ὁποίαν συνδυαζομένην μετὰ προσευχῶν καὶ διδαχῆς τῶν ἀποστόλων προσεκαρτέρουν οἱ πιστοὶ ὁμοθυμαδόν². Ἴδια οἰκοδομήματα, προσωρισμένα ἀποκλειστικῶς πρὸς τέλεσιν τῆς λατρείας, δὲν φαίνονται εἰσέτι νὰ ἐκτίσθησαν κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτείνεται ἡ συγγραφὴ τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Αἱ πρὸς λατρείαν συνάξεις τῶν χριστιανῶν ἐγένοντο εἰς ἓνα ἢ πλείονας ἰδιωτικούς οἴκους, ἀναλόγως τοῦ πλήθους τῶν λάτρων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ὀλονέν ἠῤῥξανεν. Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ φράσις «κατ' οἶκον ἐκκλησία», ἡ ἀπανταυμένη ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου εἰς τὸ τμήμα τῶν ἀσπασμῶν, ἥτις κατὰ τὴν ὀρθοτέραν ἐρμηνείαν δὲν σημαίνει τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, τὰ εἰς Χριστὸν πιστεύοντα καὶ ἐν τῷ αὐτῷ οἴκῳ συμβιοῦντα, ἀλλὰ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν, τὸ πρὸς ἐπιτέλεσιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἰς τοὺς κατονομαζομένους ἐν τοῖς ἀσπασμοῖς τοῦ Παύλου ἰδιωτικούς οἴκους συνερχόμενον. Ὡς δὲ ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐν ταῖς Πράξεσι (κ' 7-8) μνημονευομένης συνάξεως ἐν Τρωάδι τῆς «ἐν μιᾷ σαββάτῳ» γενομένης, ἔνθα ἐν τοῖς οἴκοις τούτοις ὑπῆρχεν ὑπερῶν, προετιμάτο τοῦτο ὡς τόπος τῆς συνάξεως.

2. Ἡ ἐν αὐταῖς εὐταξία.

Περὶ τῶν συνάξεων τούτων ἔχομεν πληροφορίας τινὰς καὶ ἐξ ἄλλων μὲν βιβλίων τῆς Κ.Δ., ἰδίᾳ ὅμως ἐκ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς. Κατὰ ταύτας προσήρχοντο ἐν αὐταῖς πλούσιοι καὶ πτωχοί, ἔνεκα δὲ τῆς ἐκ τοῦ πλούτου ἢ τῆς πτωχείας δημιουργουμένης μεταξύ τῶν πιστῶν διακρίσεως ἐσημειοῦντο

1. Λουκᾶ κδ' 53, Πράξ. β' 46, γ' 1.

2. Πράξ. β' 42, 46.

καὶ ἀταξίαι τινές, ἕνεκα τῶν ὁποίων ὁ μὲν Ἰάκωβος³ κατακρίνει τὴν εἰς βάρος τῶν πτωχῶν γινομένην προτίμησιν εἰς ἄνδρα χρυσοδακτύλιον ἐν ἐσθῆτι λαμπρᾷ εἰσερχόμενον ἐν τῇ συνάξει, ἥτις καὶ συναγωγή καλεῖται ὑπὸ τοῦ ἀδελφοθέου, διὰ παραχωρήσεως εἰς αὐτὸν θέσεως διακεκριμένης, ὁ δὲ Παῦλος⁴ δριμύως κατηγορεῖ τοὺς ἐν Κορίνθῳ εὐποροῦντας ἐκ τῶν πιστῶν, οἵτινες κατὰ τὰ Κυριακὰ δεῖπνα ἀποτελοῦντες ἰδίας ομάδας, διακρινόμενας τῶν πτωχῶν, ἐλάμβανον μόνοι τὰ ἴδια αὐτῶν δαψιλέστερα καὶ ποικιλώτερα δεῖπνα, αὐτοὶ μὲν χορταζόμενοι, οἱ δὲ πτωχοὶ πεινῶντες καὶ ὑστερούμενοι. Ἐπὶ τῆσιν δὲ καὶ τινες συστηματικῶς καὶ οἶονεῖ κατ' ἄθος ἐγκαταλιμπάνοντες τὴν ἐπισυναγωγὴν» (Ἐβρ. ι' 25) καὶ παραμελοῦντες τὴν συμμετοχὴν των εἰς τὰς συνάξεις ταύτας τῶν ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν. Περὶ τοῦ τίνα καὶ πῶς εἶδει νὰ γίνωνται ταῦτα ἐν ταῖς πρὸς λατρείαν συνάξεσι ταύταις ὁ θεὸς Παῦλος, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ Α' Κορινθ. ια' 2, προφορικῶς εἶχε δώσει ὁδηγίαν εἰς τοὺς Κορινθίους, αἵτινες τηρηθεῖσαι καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παρ' αὐτοῖς διαμονῆς τοῦ ἀποστόλου εἶχον προσλάβει τὸν χαρακτῆρα «τῶν παραδόσεων», ὅς ὡς ἀποστολικῶς ἐνεθυμοῦντο καὶ «κατεῖχον» οἱ Κορίνθιοι. Τινὰς ἐκ τῶν παραδόσεων τούτων, ἀθετουμένας καὶ ὑπενθυμιζόμενας ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου, πληροφοροῦμεθα τόσον ἐκ τῶν ἐν τῷ ρηθέντι ὅσον καὶ ἐν τῷ 14ῳ κεφαλαίῳ τῆς πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς γραφομένων ὑπὸ τοῦ θεοῦ Ἀποστόλου. Οὕτως εἰς μὲν τὰς γυναῖκας ἐπεβάλλετο νὰ φέρωσι κάλυμμα κατὰ τὴν λατρείαν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου οἱ ἄνδρες ὑπεχρεοῦντο ἀκατακαλύπτως νὰ προσεύχωνται⁵. Ἐπὶ πλέον ἀπηγορεύετο εἰς τὰς γυναῖκας νὰ διδάσκωσι κατὰ τὴν λατρείαν. Ἐὰν δὲ ἐκ τῆς ἐν ταῖς συνάξεσι γινομένης διδασκαλίας διηγείρετο παρ' αὐταῖς ἀπορία ἢ κενὸν ἢ ἀσάφειά τις καὶ ὡς ἐκ τούτου «μαθεῖν τι» ἤθελον, παρήγγειλεν ὁ ἀπόστολος, ἵνα «ἐν οἴκῳ τοὺς ἰδίους ἄνδρας» ἐπερωτῶσιν, «αἰσχρὸν γάρ ἐστι γυναικὶ λαλεῖν ἐν ἐκκλησίᾳ»⁶.

3. Οἱ χαρισματοῦχοι.

~~Ἐν ταῖς συνάξεσι ταύταις ἐνεργὸν μέρος ἐλάμβανον καὶ οἱ χαρισματοῦχοι, περὶ τῶν ὁποίων πληροφορεῖ ἡμᾶς ὁ θεὸς Παῦλος, ὅτι «ᾧ μὲν διὰ τοῦ Πνεύματος δίδεται λόγος σοφίας, ἄλλῳ δὲ λόγος γνώσεως», «ἄλλῳ δὲ προφητεία ἐτέρῳ γένῃ γλωσσῶν, ἄλλῳ δὲ ἑρμηνεία γλωσσῶν»⁷. Ὡς δὲ ἀλλαχοῦ βεβαίῳ ὁ αὐτὸς ἀπόστολος⁸, ἐπειδὴ καὶ «τὸ τί προσευξόμεθα καθὼς δεῖ οὐκ οἴδαμεν», διὰ τοῦτο «αὐτὸ τὸ Πνεῦμα ὑπερεντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν στεναγμοῖς~~

3. Ἰακωβ. β' 2—3.

4. Α' Κορινθ. ια' 21.

5. Α' Κορινθ. ια' 4,5.

6. Αὐτόθ. ιδ' 34,35.

7. Αὐτόθ. ιβ' 8,10.

8. Ρωμ. η' 26.

ἀλαλήτοις». Ἡ παρέμβασις αὕτη τῶν χαρισματούχων, συνδυαζομένη καὶ πρὸς τὴν προτίμησιν, τὴν ὁποίαν οἱ Κορίνθιοι ἐξεδήλουν εἰς τὴν γλωσσολαλίαν, ἠδύνατο νὰ ἀποβῆ πρόξενος ἀταξίας ἐν ταῖς λατρευτικαῖς συναξέσει λόγω τοῦ ὅτι οὐχὶ εἰς, ἀλλὰ πλείονες ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ παρεμβαίνωσι συγχρόνως, ἢ καὶ οἱ γλώσσαις λαλοῦντες μὴ ὑπάρχοντος καὶ διερμηνέως νὰ καθίστανται ἀκατάληπτοι, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ νὰ μὴ οἰκοδομῶσι τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν. Ὡς ἐκ τούτου ὁ ἀπόστολος γενικῶς μὲν παραγγέλλει, ἵνα «πάντα εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν» γίνωνται⁹, εἰδικώτερον δὲ συνιστᾷ, ἵνα χρησιμοποιῆται γλῶσσα καταληπτῆ, ἐπὶ πλέον δὲ ἵνα προτιμῶνται αἱ συντελοῦσαι εἰς μείζονα οἰκοδομὴν τῆς Ἐκκλησίας ἐκδηλώσεις τοῦ Πνεύματος. Κατὰ ταῦτα προτρέπεται μὲν ὁ ἔχων τὸ χάρισμα τῆς γλώσσης, ὅπως «προσεύχηται, ἵνα διερμηνεύη»¹⁰, διότι ἄλλως κινδυνεύει νὰ παραμείνῃ ἀκατάληπτος καὶ ἀνωφελῆς εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα, προκρίνεται δὲ τῆς γλωσσολαλίας τὸ χάρισμα τῆς προφητείας, τῆς ἀποκαλυπτοῦσης εἰς τοὺς πιστοὺς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, καὶ παρακελεύονται ἐκ τῶν χαρισματούχων ὅστις «ψαλμὸν ἔχει, διδαχὴν ἔχει, ἀποκάλυψιν ἔχει, γλῶσσαν ἔχει, ἐρμηνείαν ἔχει» εἷς ἕκαστος ἐκ πάντων τούτων νὰ συντελῆ, ὅπως «πάντα πρὸς οἰκοδομὴν» γίνωνται¹¹. Πρὸς τοῦτο ἐπιβάλλεται, ἵνα μὴ προκαλῆται σύγχυσις καὶ ἀταξία, ἐκ τῶν ἐχόντων τὸ χάρισμα τῆς γλώσσης μόνον ἐφ' ὅσον ὑπάρχει διερμηνεύς νὰ λαλῶσι «κατὰ δύο ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς». Ἐλλείποντος ὁμοῦς διερμηνέως πρέπει οὗτοι νὰ σιγῶσιν «ἐαυτοῖς λαλοῦντες καὶ τῷ Θεῷ». Τοῦτ' αὐτὸ ἔδει νὰ γίνεται καὶ ὡς πρὸς τοὺς προφήτας. Ἐξ αὐτῶν μόνον «δύο ἢ τρεῖς λαλήτωσαν καὶ οἱ ἄλλοι διακρινέτωσαν». Ἐὰν δὲ ἐν τῷ μεταξύ ἐγένετο καὶ εἰς ἄλλον τινὰ ἀποκάλυψις τοῦ Πνεύματος, ὁ πρὸ αὐτοῦ ἔδει νὰ σιγᾷ παραχωρῶν τὴν θέσιν αὐτοῦ εἰς τοῦτον. Οὕτω θὰ καθίστατο δυνατόν ἀνά εἰς πάντες νὰ προφητεύωσιν, «ἵνα πάντες μανθάνωσι καὶ πάντες παρακαλῶνται»¹². Συνάγομεν λοιπὸν ἐκ τούτων, ὅτι ἐν τῇ λατρείᾳ ὑπῆρχε καὶ τὸ προφητικὸν στοιχεῖον διὰ τῆς συμμετοχῆς προφητῶν ἐμπνεομένων ἀνωθεν, καθὼς καὶ ἡ χρῆσις προσευχῶν αὐτοσχεδίων καὶ κατ' ἐμπνευσιν τοῦ Πνεύματος πιστῶν «προσευχομένων τῷ πνεύματι, προσευχομένων δὲ καὶ τῷ νοῦ», καθὼς καὶ ἡ χρῆσις ψαλμῶν «ψαλλόντων τῷ πνεύματι, ψαλλόντων δὲ καὶ τῷ νοῦ»¹³, τοῦ δὲ πλήθους τῶν ἀποτελούντων τὴν συναξιν παρακαλοῦσιν τοὺς διὰ φωνῆς ἐξακουομένης ὑπὸ πάντων προσευχομένους καὶ εὐλογοῦντας «τῷ πνεύματι», ἵνα ἐπισφραγίσωσι τὸν ὕμνον ἢ τὴν εὐχαριστίαν ἢ τὴν προσευχὴν διὰ τοῦ Ἀμήν.

9. Α'. Κορινθ. ιδ' 40.

10. Αὐτόθ. 13.

11. Αὐτόθ. στχ. 26.

12. Αὐτόθ. στιχ. 27—31.

13. Αὐτόθ. στιχ. 15—16.

4. Περιεχόμενον και στάσεις προσευχῶν.

Προσευχαί, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τοῦ Α'. Τιμοθ. β' 1 και 8, ἐγίνοντο «ὕπὲρ βασιλέων και πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων», καθὼς και «ὕπὲρ πάντων ἀνθρώπων» «ἐνώπιον τοῦ σωτῆρος Θεοῦ, ὅς πάντας θέλει σωθῆναι και εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν», συνδυαζομένης και ἐπάρσεως «ὁσίων χειρῶν», μετὰ διαθέσεων εἰρηνικῶν «χωρὶς ὀργῆς και διαλογισμοῦ», και τῶν γυναικῶν συμπαραισταμένων και συμμετεχουσῶν «ἐν καταστολῇ κοσμίας, μετὰ αἰδοῦς και σωφροσύνης» κοσμουσῶν ἑαυτάς. Ὡς πρὸς δὲ τὴν στάσιν κατὰ τὴν προσευχὴν και λατρείαν ἐκτὸς τῆς ὀρθίας, καθ' ὄρισμένας στιγμὰς και οὐχὶ εἰς σπανίας περιστάσεις, ὅτε ἢ πρὸς τὸν Θεὸν ἀνάτασις τῶν καρδιῶν καθίστατο ἐντονωτέρα και θερμωτέρα, οἱ πιστοὶ ἔκλινον τὰ γόνατα (Πράξ. ζ' 60, θ' 40, κ' 36, κα' 5), μιμούμενοι ἐν τούτῳ τὸ παράδειγμα τοῦ Κυρίου (Λουκ. κβ' 41), ὅστις ἐν τῇ Γεθσημανῇ «ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ προσευχόμενος» (Ματθ. κστ' 39) ἐκδηλῶν ταπεινώσιν βαθυτάτην.

5. Διδαχὴ και ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς.

Ἐκ τῶν περὶ τῶν χαρισμάτων τοῦ λόγου γνώσεως και τοῦ λόγου σοφίας και προφητείας ἀναφερομένων ἐν τῷ ὡς ἄνω μνημονευθέντι χωρίῳ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, ἐμφαίνεται, ὅτι και τὸ κήρυγμα και ἡ περὶ τῆς γνώσεως τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ φροντίς ἐθεραπεύετο κατὰ τὰς συνάξεις ταύτας. Τοῦτο ἄλλως τε μαρτυρεῖται και ἄλλοθεν, ἐφ' ὅσον αἱ μὲν Πράξεις παρουσιάζουσι τοὺς ἀποτελοῦντας τὰς κατ' ἰδίαν συνάξεις πρῶτους ἐν Ἱεροσολύμοις χριστιανούς «προσκαρτεροῦντας τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων» (Πράξ. β' 42), ὁ δὲ θεῖος Παῦλος προτρέπει τὸν Τιμόθεον και τὸν Τίτον, ἵνα λαλῶσιν «ἀ πρέπει τῇ ὑγαινούσῃ διδασκαλίᾳ» (Τίτ. β 1) και ἵνα προσέχωσι «τῇ ἀναγνώσει, τῇ παρακλήσει, τῇ διδασκαλίᾳ» (Α' Τιμοθ. δ' 13) και ἵνα κηρύξωσι τὸν λόγον ἐφιστάμενοι «εὐκαίρως ἀκαίρως και ἐλέγχοντες, παρακαλοῦντες ἐν πάσῃ μακροθυμίᾳ και διδαχῇ» (Β' Τιμοθ. δ 2).

Ἡ διδαχὴ ὁμῶς, ὡς και ἐκ τοῦ δευτέρου τῶν ὡς ἄνω πρὸς Τιμόθεον χωρίων ἐμφαίνεται, ἐπηκολούθει τῇ ἀναγνώσει. Ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα τῆς κοινῆς λατρείας, ἡ ἀνάγνωσις τουτέστιν ἐκ τῶν θεοπνευστῶν βιβλίων τῆς Π.Δ. και ἡ ἐπακολουθοῦσα εἰς αὐτὴν ἐρμηνεία τῶν ἀναγνωσμάτων ἢ ὁ λόγος παρακλήσεως» (Πράξ. ιγ' 15), εἶχον ἤδη ἐνσωματωθῆ και εἰς τὴν σύγχρονον τότε λατρείαν τῆς Συναγωγῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ ἤδη ὁ Ἀπόστολος, πρὶν ἢ ἀκόμη συγκροτηθῆ ὁ κανὼν τῶν θεοπνευστῶν βιβλίων τῆς Κ.Δ., διαβεβαιοῖ, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν κανὼνα τῆς Π.Δ., ὅτι «πᾶσα Γραφὴ θεόπνευστος» (Β' Τιμοθ. γ' 16), ἀναμφιβόλως μέχρι τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ πρώτου αἰῶνος, ἡ ἀνάγνωσις ἐγίνετο κυρίως ἐκ τῶν βιβλίων τῆς Π.Δ., ἀπὸ τῶν μέσων δὲ τῆς αὐτῆς

πρώτης ἑκατονταετηρίδος, ὁσάκις συνέβαινεν αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι νὰ λαμβάνωσι παρ' ἀποστόλων ἐπιστολάς, ἀνεγινώσκοντο καὶ αὗται εἰς ἀκρόασιν πάντων τῶν μελῶν τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων (Α' Θεσσ. ε' 27, Κολοσ. δ' 16).

6. Ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι.

Αἱ ἀναγνώσεις ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ αἱ προσευχαὶ συνεδυάζοντο καὶ μετὰ ψαλμῶν καὶ ὕμνων. Ὁ θεὸς Παῦλος οὐ μόνον ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι ἀνωτέρω χωρίοις τῆς Α'. πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς (ιδ' 15, 26 «ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῦ» «ἐκάστος ψαλμὸς ἔχει»), ἀλλὰ καὶ πρὸς Ἐφεσίους καὶ Κολοσσαεῖς γράφων προτρέπει τούτους, ἵνα «*λ α λ ὠ σ ι ν ἑ α υ τ ο ῖ ς*» καὶ ἀνουθετῶσιν ἑαυτοὺς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες τῇ καρδίᾳ αὐτῶν τῷ Κυρίῳ» (Ἐφεσ. ε' 19, Κολοσ. γ' 16). Αἱ ᾠδαὶ λοιπὸν καὶ οἱ ψαλμοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ὕμνοι τῆς Π. Δ. εἰσῆχθησαν ἔνωρις καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ἐκτὸς τούτων ὁμοίως καὶ χαρισματοῦχοι ἐκ τῶν πιστῶν συμμετέχουσιν εἰς τὴν λατρείαν, ἐκ τῶν ὁποίων «ἐκάστος ψαλμὸν εἶχεν», οὕτω δὲ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἤρξατο καλλιεργούμενη καὶ ἡ χριστιανικὴ ποιητικὴ ἔμπνευσις. Ὁ Lietzmann¹⁴ ποιεῖται λόγον περὶ ὁμολογιῶν πίστεως εἰς τὸν Χριστὸν ὑπὸ μορφήν ὕμνων, ἀπαντῶσῶν εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου. Σημειοῖ δὲ πρωτίστως τὸ χωρίον Φιλιπ. β' 5—11, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκοιπᾷ μετὰ καταπλησσοῦσης δυνάμεως ὁ ὕμνος πρὸς τὸν ἀέν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχοντα καὶ ἑαυτὸν κενώσαντα καὶ γενόμενον ὑπήκοον μέχρι θανάτου σταυρικῶ, τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ὑπερύψωσεν, ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων». Παρόμοιον χωρίον, δυνάμενον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐν χρήσει ἐν τῇ λατρείᾳ ὕμνος, σημειοῦται ὑπὸ τοῦ Lietzmann καὶ τὸ Α' Τιμοθ. γ' 16, τὸ διακηρύττον τὸ ἐν τῷ Ἰησοῦ μυστήριον, «ὅς ἐφανερώθη ἐν σαρκί, ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι, ὤφθη ἀγγέλους, ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν, ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ, ἀνελήφθη ἐν δόξῃ». Ἀλλὰ καὶ τὸ Α' Πέτρου γ' 18—22 ὡς ποιητικὸν κατὰ τὸν ρυθμὸν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. Ὡς δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ C. Ruch¹⁵, μετὰ τοῦ Lietzmann καὶ ἀριθμὸς τις ἄλλων ἱστορικῶν δὲν διστάζουσιν εἰς τὰ τεμάχια ταῦτα νὰ διακρίνωσιν ὕμνους εἰς τὸν Χριστὸν ἢ καὶ προσχέδια τῆς μελλούσης ἀναφορᾶς, ἀποσπάσματα παλαιῶν εὐχαριστιῶν. Κατὰ δὲ τὸν Warren¹⁶ τὸ εἰς τὰ μνημονευθέντα χωρία τοῦ Παύλου τριπλοῦν τῶν ποιητικῶν συνθέσεων «ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι καὶ ᾠδαὶ πνευματικαί», εἶναι ἄγνωστον, ἐὰν ὑπονοῇ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὡσαύτως καὶ ἡ φράσις «λαλοῦντες ἐ α υ τ ο ῖ ς» ἄδηλον, ἐὰν ὑπονοῇ τὸ κατ' ἀντιφωνίαν ψαλλόμενον μέλος. Σημειοῖ

14. Messe und Herrenmahl σελ. 178 καὶ ἐξῆς.

15. Ἐν ἔρθρω Messe dans l'Écriture ἐν D.T.C. τομ. 10 στήλ. 860.

16. F. E. Warren, The Liturgy and Ritual of the Ante — Nicene Church, London 1912 σελ. 28—30.

δὲ καὶ ὁ Warren ὡς ἀποσπάσματα ὕμνων συντεθειμένων ὑπὸ χριστιανῶν ἢ καὶ ὑπὸ τοῦ Παύλου καὶ τὰ χωρία τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ Ρωμ. ιγ' 11,12, Ἐφεσ. ε' 14, Β' Τιμ. β' 11-13, πιθανῶς δὲ καὶ τὰ Α' Τιμ. δ' 10 καὶ Τιτ. γ' 8.

7. Χρόνοι λατρείας.

Αἱ πρὸς λατρείαν συνάξεις τῶν πιστῶν ἐν Ἱεροσολύμοις φαίνεται νὰ ἐγίνοντο καθ' ἑκάστην (Πραξ. β' 46), ἐξ ἄλλων ὅμως ἐνδείξεων τῆς Κ.Δ. συμπεραίνομεν, ὅτι ἀλλαχοῦ ἐγίνοντο τοὐλάχιστον ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, κατὰ τὴν μίαν Σαββάτων, ἤτοι τὴν Κυριακὴν, ὡς ἡ πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος (ἢ μία Σαββάτων) καλεῖται ἤδη ἐν αὐτῇ τῇ Ἀποκαλύψει (Ἀποκαλ. α' 10). Οὕτως ὁ Παῦλος ἐν Τρωάδι παρατείνει τὸν λόγον μέχρι τοῦ μεσονυκτιοῦ, ὅτε τῇ μιᾷ Σαββάτων εἶχον συναχθῆ εἰς τι ἐκεῖ ὑπερφῶν οἱ μαθηταὶ «τοῦ κλάσαι ἄρτον». Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιον εἶναι τὸ χωρίον Α' Κορινθ. ιστ' 2, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ θεῖος Παῦλος προκειμένου περὶ τῆς λογίας, ἥτις ἐγίνετο ὑπὸ τῶν κατὰ τὰ ἔθνη ἐκκλησιῶν ὑπὲρ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας, συνιστᾷ, ἵνα «κατὰ μίαν σαββάτων ἕκαστος» τῶν ἐν Κορίνθῳ χριστιανῶν θέτῃ «παρ' ἑαυτῷ θησαυρίζων ὅ,τι ἂν εὐοδοῦται», ὥστε, ὅταν θὰ ἤρχετο ὁ Παῦλος νὰ εὐρεθῆ ἕκαστος ἔχων ἔτοιμον τὸ πρὸς εἰσφορὰν ποσόν. Μαρτυρεῖ ἄρα γε τοῦτο, ὅτι κατὰ τὰς πρὸς λατρείαν συνάξεις διενηργοῦντο καὶ συνεισφοραὶ τῶν πιστῶν πρὸς ἄσκησιν εὐποιίας καὶ ἔργων ἀγάπης; Ἀμφίβολον. Διότι οὔτε περὶ τῆς ἐν Τρωάδι συνάξεως ἀναφέρεται τοιοῦτό τι, ἀλλ' οὔτε καὶ τὰ παρὰ Κορινθίων πρὸς εἰσφορὰν προοριζόμενα ποσὰ ἐκομίζοντο εἰς τὸν τόπον τῶν συνάξεων, ἀλλὰ κατὰ τὴν σύστασιν τοῦ Παύλου ἐτίθεντο ταῦτα ὑφ' ἑκάστου παρ' ἑαυτῷ. Πάντως προσφοραὶ εἰς εἶδη ἀναγκαιοῦντα πρὸς τέλεσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν ἐν τοῖς ἐξῆς, ἐκομίζοντο ὑπὸ τῶν πιστῶν.

8. Ὁ συλλογικὸς χαρακτὴρ τῆς λατρείας.

Ὁ συλλογικὸς καὶ ὁμαδικὸς χαρακτὴρ, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει κατὰ τοὺς ἐπικαιροθησαντας μετὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἡ λατρεία, ὁ συνεισφύων εἰς ἓν σῶμα πάντας τοὺς πιστοὺς, ἐν μιᾷ καρδίᾳ καὶ ἐν ἐνὶ στόματι συμμετέχοντας εἰς αὐτήν, διαφαίνεται σαφῶς καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ταῦτα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἔτη. Τῆς συνάξεως προΐστανται βεβαίως οἱ εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν διακριθέντες εἰς ἰδίαν τάξιν λειτουργοὶ καὶ οἰκονόμοι τῶν μυστηρίων Θεοῦ. Τοιοῦτοι λειτουργοὶ εἶναι οἱ ἐν τῇ Κ.Δ. τιτοφορούμενοι ἀπόστολοι, ἐπίσκοποι¹⁷, ἄγγελοι¹⁸, εὐαγγελισταί¹⁹, ἡγούμενοι²⁰, οἰκονόμοι μυστηρίων²¹,

17. Πράξ. κ' 28, Φίλιπ. α' 1, Α'. Τιμοθ. γ' 2 κ.λ.π.

18. Ἀποκ. α' 20, β' 1, κ.λ.π.

19. Ἐφεσ. δ' 11.

20. Ἐβρ. ιγ' 17.

21. Α'. Κορινθ. δ' 1,2.

προφῆται²², διδάσκαλοι²³, ποιμένες²⁴, προϊστάμενοι²⁵, πρεσβύτεροι²⁶ διάκονοι²⁷. Οἱ τίτλοι ἱερεὺς καὶ ἀρχιερεὺς ἀποδίδονται ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ εἰς μόνον τὸν Κύριον. Καλοῦνται ὁμοῦ πάντες οἱ χριστιανοὶ βασιλεῖον ἱεράτευμα καὶ ἱερεῖς ἐν Α΄. Πέτρου β΄ 5, 9 καὶ Ἀποκαλύψ. α΄ 6, ε΄ 10. Καὶ πάντες ὁμοῦ ὡς ἐνιαῖον σῶμα τελοῦσι τὴν λατρείαν, ἐνεργῶς μετεχούσης εἰς αὐτὴν καὶ τῆς τάξεως τοῦ λαοῦ. Τοῦτο μαρτυρεῖται σαφῶς ὑπὸ τῆς ἐρωτήσεως, τὴν ὅποιαν προβάλλει ὁ Παῦλος, λέγων: «Ἐὰν εὐλογῆς πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου» ἦτοι ὁ μὴ ἔχων τὸ χάρισμα πιστός, ἀλλὰ συμμετέχων τῆς εὐχαριστίας σου καὶ παρακολουθῶν ταύτην ἐνεργῶς καὶ ἐν ἐπιγνώσει, «πῶς ἐρεῖ τὸ Ἄμην ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ;»²⁸. Τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων ἐξ ἐτέρου διέσωσεν εἰς ἡμᾶς προσευχὰς τινὰς συλλογικὰς, τὰς ὁποίας ἐν ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ ἀπηύθυνεν ἡ πρώτη Ἐκκλησία. Ἡ μὴ ἀπηυθύνθη ὄλιγον πρὸ τῆς κληρώσεως, ἥτις ἀνέδειξεν ἀντικαταστάτην τοῦ ἐκπεσόντος Ἰούδα τὸν συγκαταψηφισθέντα «μετὰ τῶν ἑνδεκα ἀποστόλων» Ματθίαν²⁹. Ἡ ἑτέρα ἐγένετο ὑπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρεσβυτέρων, ὅταν οἱ γραμματεῖς καὶ ἀρχιερεῖς μετ' ἀπειλῶν («παρήγγειλαν») εἰς τὸν Πέτρον καὶ Ἰωάννην («καθόλου μὴ φθέγγεσθαι μηδὲ διδάσκειν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ»). Τότε πάντες οἱ πρεσβύτεροι μετὰ τῶν δύο ἀποστόλων «ὁμοθυμαδὸν ἤραν φωνὴν πρὸς τὸν Θεὸν» καὶ ἐδεήθησαν αὐτοῦ, «καὶ ἐσαλεύθη ὁ τόπος ἐν ᾧ ἦσαν συνηγμένοι»³⁰.

9. Προσφωνήσεις καὶ ἀντιφωνήσεις.

Εἰς τὰς συλλογικὰς ταύτας προσευχὰς καὶ εὐχαριστίας ἀναμφιβόλως εἰς, εἴτε χαρισματοῦχος, εἴτε ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κλήρου, ἠὲ χαρίσται ἢ ἐδέετο μεγαλοφώνως ἐξ ὀνόματος πάντων, οἵτινες ἀκροώμενοι αὐτοῦ ἐν τέλει ἐπεσφράγιζον τὴν δέησιν ἢ τὴν εὐχαριστίαν διὰ τοῦ Ἄμην ἢ δι' ἄλλης τινὸς προσφωνήσεως ἢ ἀντιφωνήσεως. Τοιαῦται ἐθεωρήθησαν καὶ αἱ ἐν τέλει τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως: «Ναί, ἔρχομαι ταχύ. Ἄμην, ἔρχου, Κύριε Ἰησοῦ». Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ μετὰ πάντων»³¹. Καθὼς καὶ τὰ «ἀλληλούϊα», «ἡ σωτηρία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡμῶν». Παρόμοιαι εἶναι καὶ αἱ ἐν τέλει τῆς Α΄. πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς φράσεις: «Εἴ τις οὐ φιλεῖ τὸν Κύριον, ἦτω ἀνάθεμα. Μαράν ἀθά. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ μεθ' ὑμῶν»³².

22. Α΄. Κορινθ. ιδ' 29.

23. Α΄. Κορινθ. ιβ' 28, Ἐφεσ. δ' 11.

24. Ἐφεσ. δ' 11.

25. Ρωμ. ιβ' 8. Α΄. Θεσσ. ε' 12.

26. Πράξ. ιε' 23.

27. Α΄. Τιμοθ. γ' 12.

28. Α΄. Κορινθ. ιδ' 16.

29. Πράξ. α' 24—25.

30. Πράξ. δ' 24—30.

31. Ἀποκαλύψ. κβ' 20, 21. καὶ ιθ' 1.

32. Α΄. Κορινθ. ιστ' 22, 23.

Ὡς λειτουργικαί, εἴτε ἐκ τῆς ἐν τῇ λατρείᾳ πράξεως ληφθεῖσαι ὑπὸ τῶν ἀποστόλων, εἴτε πιθανώτερον ἐκ τῶν θεοπνεύστων αὐτῶν συγγραφῶν ἀποσπασθεῖσαι καὶ ἐνωρίτατα ἐν τῇ λατρείᾳ ἐνσωματωθεῖσαι, ἐσημειώθησαν καὶ αἱ ἐπόμεναι εὐλογίαι καὶ σύντομοι εὐχαριστίαι καὶ δοξολογίαι καὶ εὐχαί. «Τῷ Θεῷ χάρις» (Deo gratias) ἢ «χάρις τῷ Θεῷ»³³. «ὁ ἐπὶ πάντων Θεὸς εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας» ἢ «ὅς ἐστιν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν»³⁴ «εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»³⁵. «Ὁ Θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλησεως δῶν ὑμῖν τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν ἀλλήλοις κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν, ἵνα ὁμοθυμαδὸν ἐν ἐνὶ στόματι δοξάζητε τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»³⁶. «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν»³⁷. «Ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν τὰ πάντα· αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν»³⁸. Ὡσαύτως ἡ συχνάκις ἀπαντῶσα, ἰδίᾳ ἐν τοῖς προοιμίαις τῶν ἐπιστολῶν, εὐχή: «Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς ἡμῶν καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ». Καθὼς καὶ ἡ φράσις ἢ ἐπισημαζούσα τὰς πρὸς τὸν Θεὸν δοξολογίας «εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων»³⁹, ὅπως καὶ αἱ φράσεις «διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν» ἢ «ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ»⁴⁰. Πολλὰ τῶν ἀνωτέρω ἀποστολικῶν ῥήσεων, καταστάσαι στερεότυποι καὶ ἐπανειλημμένως ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου ἀπαντῶσαι, τινὲς δὲ τούτων αὐταῖς λέξεσι καὶ ὑπὸ τοῦ θείου Πέτρου ἢ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει τοῦ Ἰωάννου χρησιμοποιοῦνται, πιθανώτατα εἶχον εἰσαχθῆ εἰς κοινὴν χρῆσιν μεταξὺ τῶν πρώτων χριστιανῶν ἐνσωματωθεῖσαι ἐνωρίτατα καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ αὐτῶν. Καὶ καθὼς λέγει ὁ C. Ruch⁴¹, ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι οἱ τύποι οὗτοι τῶν εὐχῶν ἢ δοξολογιῶν καὶ ἄλλοι ὅμοιοι πρὸς αὐτοὺς ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν τῇ τελέσει τῆς εὐχαριστίας κατὰ τοὺς πρώτους ἐκείνους χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχε λειτουργικὴ τις δέλτος μετὰ τετυπωμένων καὶ ὀρισμένην μορφήν προσλαβουσῶν εὐχῶν, ἀλλ' ὁ προεστῶς, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ εἴπωμεν, αὐτοσχεδίως καὶ κατὰ τὴν ἔμπνευσιν τῆς στιγμῆς ἀπηύθυνε τὰς εὐχαριστίας καὶ εὐχάς. Ὅλως φυσικῶς εἰς τὰς Ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας ἴδρυσεν ὁ Παῦλος καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἀνεγινώσκοντο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, ἤρχοντο κατὰ τὴν λατρείαν εἰς τὰ χεῖλη πάντων αἱ ἐπιφωνήσεις, αἱ εὐχαί, αἱ δοξολογίαι, αἱ δεήσεις αἱ ἀπαντῶσαι εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἐγίνετο τοῦτο·

33. Α'. Κορινθ. ιε' 57. Β' Κορινθ. θ' 15.

34. Ρωμ. α' 25, θ' 5. Β'. Κορινθ. ια' 31.

35. Β'. Κορινθ. α' 3, Ἐφεσ. α' 3, Α'. Πέτρ. α' 3.

36. Ρωμ. ιε' 5.

37. Β'. Κορινθ. ιγ' 13.

38. Ρωμ. ια' 36.

39. Γαλατ. α' 5 καὶ ἄλλαχού.

40. Ρωμ. ε' 1 κ.λ.π. Α'. Κορινθ. ε' 4 κ. ἀ.

41. C. Ruch ἐνθ' ἀνωτ. στήλ. 858.

10. Ὑπόδειγμα συλλογικῆς λατρείας.

Ὑπόδειγμα τοιαύτης ὁμαδικῆς καὶ συλλογικῆς λατρείας, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ εἴτε ὡς πρότυπον θεόπνευστον, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔδει νὰ συμμορφωθῇ ἡ ὅλη χριστιανικὴ λατρεία, εἴτε ὡς ἀποτύπωσις τῆς ἤδη κρατούσης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ λατρευτικῆς πράξεως, ἔχομεν ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐν τῷ ὁποίῳ περιγράφει ὁ Θεὸς Εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης τὴν ἐν τῷ ὑπερουρανίῳ κόσμῳ προσφερομένην λατρείαν εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου καθήμενον Θεόν. Τὰ τέσσαρα ζῶα, ἅτινα συμβολικῶς ἐκπροσωποῦσι τὰ ἀγγελικὰ καὶ ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν θείων βουλῶν, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Θεὸς φανερώσει τὴν δύναμιν του καὶ κυβερνᾷ τὴν ὁρατὴν φύσιν καὶ δημιουργίαν του, «ἀνάπαυσιν οὐκ ἔχουσι νυκτὸς καὶ ἡμέρας λέγοντες "Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος» ἦτοι Σὺ ποῦ ἦσο αἰδίως καὶ ὑπάρχεις ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν σου χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται ἡ ὑπαρξίς σου ἀπὸ κανένα ἄλλον, καὶ θὰ εἶσαι καὶ εἰς τὸ μέλλον αἰώνιος καὶ ἀτελεύτητος. Εὐθὺς ἀμέσως καὶ οἱ εἴκοσι καὶ τέσσαρες πρεσβύτεροι, οἱ ἐκπροσωποῦντες τὴν ἐν οὐρανῷ θριαμβεύουσαν ἐκκλησίαν, τὴν ἐκ τῶν δώδεκα φυλῶν τοῦ κατὰ σάρκα Ἰσραὴλ καὶ ἐκ τῶν δώδεκα φυλῶν τοῦ νέου Ἰσραὴλ τῆς χάριτος ἀποτελουμένην, πίπτουσι καὶ προσκυνοῦσι «τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων καὶ βάλλουσι τοὺς στεφάνους αὐτῶν ἐνώπιον τοῦ θρόνου λέγοντες· "Ἅγιος εἶ, ὁ Κύριος καὶ Θεὸς ἡμῶν, λαβεῖν τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν, ὅτι σὺ ἔκτισας τὰ πάντα καὶ διὰ τὸ θέλημά σου ἦσαν καὶ ἐκτίσθησαν». (Ἀποκαλ. δ' 8—11). Ἐχομεν ἐνταῦθα εὐχαριστήριον ἀναφορὰν πρὸς τὸν Κύριον, ὡς Δημιουργὸν τοῦ παντὸς διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐξ ἄκρας ἀγαθότητος δημιουργίαν τοῦ κόσμου, καθὼς παρατηρεῖ καὶ ὁ Ruch⁴². Ἡ ἀναφορὰ δ' αὕτη ἀναπέμπεται ὑπὸ συμπάσης τῆς θριαμβεύουσης ἐκκλησίας, ὡς ἐνὸς σώματος κινουμένης καὶ συνενούσης τὴν εὐχαριστίαν αὐτῆς μετὰ τῶν ἀγγελικῶν ὕμνων.

Ἐν συνεχείᾳ παρουσιάζεται «ἐν μέσῳ τοῦ θρόνου καὶ τῶν τεσσάρων ζώων καὶ ἐν μέσῳ τῶν πρεσβυτέρων ἀρνίον ἑστηκὸς ὡς ἐσφαγμένον». Εἶναι ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐνανθρωπήσας Κύριος, ὅστις καὶ ἐν οὐρανῷ φέρει τὰ σημεῖα τῆς ἰλαστηρίου σφαγῆς του, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀναστάς καὶ ἀναληφθεὶς ζῆ ἐν τῷ οὐρανῷ παριστάμενος ὡς ἀρχιερεὺς ἡμῶν πλησίον τοῦ Πατρὸς του. Καὶ πάλιν «τὰ τέσσαρα ζῶα καὶ οἱ εἴκοσι καὶ τέσσαρες πρεσβύτεροι ἔπεσαν ἐνώπιον τοῦ ἀρνίου» καὶ ἀπὸ συμφώνου πάντες ὁμοθυμαδὸν καὶ ἐν ἐνὶ στόματι, «ἔχοντες ἕκαστος κιθάραν καὶ ψάλλας χρυσαῖς γεμούσας θυμιαμάτων, αἱ εἰσιν αἱ προσευχαὶ τῶν ἁγίων», ἦτοι τῶν χριστιανῶν, ποῦ ἀποτελοῦν τὴν ὅλην ἐκκλησίαν, «ᾄδουσιν ψῆδὴν καινὴν» ὕμνοῦντες καὶ εὐχαριστοῦντες τὸ ἀρνίον «ὅτι ἐσφάγη καὶ ἠγόρασε τῷ Θεῷ ἡμᾶς ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ ἐκ πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ λαοῦ καὶ ἔθνους καὶ ἐποίησεν ἡμᾶς τῷ Θεῷ ἡμῶν βασιλεῖς

42. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 858.

και ἱερεῖς». Εὐθύς δ' ἀμέσως ἀκούεται και ἡ μεγάλη φωνή, «ὡς φωνή ἀγγέλων πολλῶν κύκλω τοῦ θρόνου και τῶν ζώων και τῶν πρεσβυτέρων και ἦν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν μυριάδες μυριάδων και χιλιάδες χιλιάδων λέγοντες· Ἄξιόν ἐστι τὸ ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον λαβεῖν τὴν δύναμιν και τὸν πλοῦτον και σοφίαν και ἰσχὺν και τιμὴν και δόξαν και εὐλογία. Και πᾶν κτίσμα ἐν τῷ οὐρανῷ και ἐπὶ τῆς γῆς και ὑποκάτω τῆς γῆς ἤκουσα λέγοντας· Τῷ καθημένῳ ἐπὶ τοῦ θρόνου και τῷ ἀρνίῳ ἡ εὐλογία και ἡ τιμὴ και ἡ δόξα και τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Και τὰ τέσσαρα ζῶα ἔλεγον Ἄμην. Και οἱ πρεσβύτεροι ἔπεσαν και προσεκύνησαν» (Ἀποκ. ε 8—14). Ὁ χαρακτήρ τοῦ συλλογικοῦ και ὁμαδικοῦ τῆς λατρείας διαγράφεται ἐν τῇ περικοπῇ ταύτῃ ἐμφανεστερον. Πάντες ὁμοῦ, οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ και οἱ ἐπὶ τῆς γῆς και οἱ ὑποκάτω τῆς γῆς ἀπὸ συμφῶνου ἀναπέμπουσι τὸν ὕμνον, ἀλλεπαλλήλως ἕκαστοι ἐν τοῖς ἰδίῳις τάγμασιν, ἐπαναλαμβάνοντες αὐτόν, καθ' ὃν χρόνον οἱ προηγηθέντες ἀνταποκρίνονται διὰ τοῦ Ἄμην εἰς τὸν ὕμνον τῶν ἐπακολουθούντων. Τὸ περιεχόμενον δὲ και ἡ ἀφορμὴ τοῦ ὕμνου εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσις. Κατὰ τὸν Ruch⁴³ ἔχομεν τὴν φορὰν ταύτην ἀναφορὰν εὐχαριστήριον διὰ τὴν χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως.

Και μετὰ τινὰ κεφάλαια, ὅταν «ὁ ἕβδομος ἀγγελος ἐσάλπισε» και «φωναὶ μεγάλαὶ ἐγένοντο ἐν τῷ οὐρανῷ λέγουσαι· Ἐγένετο ἡ βασιλεία τοῦ κόσμου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, και βασιλεύσει εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων», και πάλιν νέα εὐχαριστία ἀναπέμπεται εἰς τὸν Θεόν. «Οἱ εἴκοσι τέσσαρες πρεσβύτεροι, οἱ ἐνώπιον τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ ἔπεσαν ἐπὶ τὰ πρόσωπα αὐτῶν και προσεκύνησαν τῷ Θεῷ». Ἡ εὐχαριστήριος ἀναφορὰ ἤδη σχετίζεται πρὸς τὴν δευτέραν ἐνδοξον και θριαμβευτικὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, τοῦ ἔχοντος ἤδη ὑποτεταγμένους ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ πάντας τοὺς ἐχθροὺς του και ἐρχομένου, ἵνα κρίνη τὸν κόσμον και ἀποδώσῃ ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. «Εὐχαριστοῦμέν σοι» ἀνακράζουσιν οἱ πρεσβύτεροι, «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ ὢν και ὁ ἦν και ὁ ἐρχόμενος, ὅτι εἴληφας τὴν δύναμιν σου τὴν μεγάλην και ἐβασίλευσας» (Ἀποκαλ. ια' 15—17). Ὅσῳ περισσότερον ἐξετάζει τις τὰ τεμάχια ταῦτα τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως, παρατηρεῖ ὁ Ruch⁴⁴, τόσῳ περισσότερον πείθεται, ὅτι αἱ πρῶται ἀναφοραὶ, αἱ ἀρχαιόταται εὐχαρισταὶ, αἱ ὄντα αἱ πλέον πρωταρχικαὶ και ἰδίαι αἱ τῶν προφητῶν ἔπρεπε νὰ ὁμοιάζωσι πρὸς ταῦτα.

Ταῦτα γενικῶς περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας και τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῆς κατὰ τὴν μορφήν αὐτῆς κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐπὶ μέρος τελετὰς και ἰδίαι τῶν μυστηρίων, τοῦ βαπτίσματος, τῆς θείας Εὐχαριστίας, τῆς ἐξ ἀρχῆς ἐξαρθείσης εἰς κέντρον τῆς λατρείας, τῶν χειροθεσιῶν και τινῶν ἄλλων θὰ προσθετομεν τὰ ἐπόμενα:

43. Ἐνθ' ἀνωτ. στήλ. 859.

44. Αὐτῶθ.

11. Τὸ βάπτισμα.

Ὡς πρὸς τὸ βάπτισμα τοῦτο ἀναμφισβητήτως ἰδρύθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου⁴⁵, κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ἣτις συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς γενέθλιος τῆς Ἐκκλησίας ἡμέρα, ἐβαπτίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων ὡσεὶ τρισχίλιοι «ἀποδεξάμενοι τὸν λόγον» τοῦ Πέτρου⁴⁶, ἀκολούθως δὲ τὸ αὐτὸ χριστιανικὸν βάπτισμα μεμαρτυρημένως παρεσχέθη εἰς Σαμαρείτας τινάς, ἐν οἷς καὶ Σίμων ὁ μάγος⁴⁷, εἰς τὸν εὐνοῦχον τῆς Κανδάκης⁴⁸, εἰς τὸν Σαῦλον⁴⁹, εἰς τοὺς περὶ τὸν Κορνήλιον⁵⁰, εἰς τὴν ἐν Φιλίπποις Λυδίαν καὶ τοὺς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῆς, ὅπως καὶ εἰς τὸν δεσμοφύλακα⁵¹, εἰς Κορινθίους τινάς, καθὼς καὶ εἰς τοὺς Κρίσπον καὶ Γάϊον καὶ τοὺς ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Στεφανῶ⁵², καθὼς καὶ εἰς μαθητάς τινας ἐν Ἐφέσῳ⁵³. Ἐκ τούτου δ' ἐμφαίνεται σαφῶς, ὅτι ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς Ἐκκλησίας τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο ὡς μυστήριον ἀπαραίτητον καὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖον, ὅπως πᾶς πιστεύων εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου καταριθμηθῆ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐνσωματωθῆ ἐν τῷ Χριστῷ. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὸν κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιούμενον τύπον τῆς ἐπικλήσεως, ἦτο οὗτος ὁ Τριαδικός, ἦτοι τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἐπέβαλλε ρητὴ καὶ κατηγορηματικὴ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου⁵⁴. Καὶ ἀπαντῶνται μὲν ἐν ταῖς Πράξεσι καὶ ταῖς Ἐπιστολαῖς αἱ φράσεις βαπτίζειν «ἐπὶ τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ» ἢ βαπτίζεσθαι «εἰς Χριστὸν» ἢ «εἰς τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ»⁵⁵, ἀλλ' αὗται ἔχουσαι κυρίως τὴν ἐννοίαν τοῦ βαπτίζεσθαι ἐν τῇ πίστει εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν δὲν ἀποκλείουσι τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος διὰ χρήσεως τοῦ τριαδικοῦ τύπου τῆς ἐπικλήσεως. Τοῦτο ἐμφαίνεται σαφῶς ἐκ μαρτυριῶν τῆς οὐχὶ πολὺ μετὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους συγγραφείσης Διδαχῆς. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ δηλαδὴ, ἐνῶ ἐξ ἑνὸς γίνεται λόγος περὶ βαπτίσματος «εἰς ὄνομα τοῦ Κυρίου»⁵⁶, ἐξ ἄλλου ὀρίζεται κατηγορηματικῶς, ὅτι τὸ βάπτισμα δέον νὰ τελεῖται «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος»⁵⁷, τοῦτο δὲ ἀκριβῶς τὸ βάπτισμα πρέπει

45. Ματθ. κη' 19, 20 καὶ Μάρκ. ιστ' 15,16

46. Πράξ. β' 41.

47. Αὐτ. η' 12,13.

48. Αὐτόθ. 38.

49. Αὐτόθ. θ' 18.

50. Αὐτόθ. ι' 47,48.

51. Αὐτόθ. ιστ' 15,33.

52. Αὐτόθ. ιη' 8, Α'. Κορινθ. α' 14,16.

53. Πράξ. ιθ' 5.

54. Ματθ. κη' 19.

55. Πράξ. η' 16, ιθ' 5, Ρωμ. στ' 3. Γαλ. γ' 27.

56. Κεφ. θ' 5.

57. Κεφ. ζ' 1.

νά ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ συγγραφεὺς τῆς Διδαχῆς, ὅταν προχωρῶν ὁμιλῇ περὶ βαπτισθέντων «εἰς ὄνομα Κυρίου». "Ὅτι δὲ τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο ἐν ὕδατι, συνάγεται οὐ μόνον ἐκ τῶν ρητῶν λόγων τοῦ Κυρίου «ἐὰν μὴ τις γεννηθῇ ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος, οὐ δύναται εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν»⁵⁸, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐν ταῖς Πράξεσι περιγραφῆς τοῦ βαπτίσματος τοῦ εὐνοῦχου⁵⁹. Ἐξ ἄλλου ἡ σημασία τοῦ ὄρου βάπτισμα ὡς τελετῆς ἐν ὕδατι γινομένης εἶχεν ἤδη προκαθορισθῆ ἐν τῇ πράξει ὑπὸ τοῦ τυπικοῦ καὶ σκιάδους βαπτίσματος τοῦ Ἰωάννου, ὅστις τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν παρεῖχε τὸ τῆς μετανοίας βάπτισμα ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ, εἶτα δὲ καὶ «ἐν Αἰνῶν ἐγγὺς τοῦ Σαλείμ, ὅτι ὕδατα πολλὰ ἦν ἐκεῖ»⁶⁰. Ἄλλως τε καὶ ἐξ ὧν λέγουσιν ἔνθεν μὲν ὁ θεῖος Παῦλος περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀγίασαντος καὶ καθάρσαντος τὴν ἐκκλησίαν «τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος» καὶ ὡς σώσαντος ἡμᾶς «διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας»⁶¹, ἔνθεν δὲ ὁ θεῖος Πέτρος περὶ τῶν διὰ τῆς κιβωτοῦ διασωθεισῶν ἐν τῷ κατακλυσμῷ ὀκτὼ ψυχῶν, ὡς παρασχουσῶν διὰ τῆς δι' ὕδατος σωτηρίας αὐτῶν τὸ «νῦν ἡμᾶς ἀντίτυπον σῶζον βάπτισμα»⁶² ἀποδεικνύεται, ὅτι στοιχεῖον ὑλικὸν χρησιμοποιούμενον διὰ τὸ βάπτισμα ἦτο τὸ ὕδωρ⁶³. "Ὅτι δὲ καὶ διὰ πλήρους καταδύσεως ἐν τῷ ὕδατι ἐγίνετο τοῦτο, συνάγεται οὐ μόνον ἐξ αὐτῆς τῆς σημασίας τῆς λέξεως βάπτισμα, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὧν ὁ θεῖος Παῦλος λέγει περὶ τοῦ βαπτίσματος ὡς συμβολίζοντος τὴν μετὰ τοῦ Χριστοῦ ταφὴν τοῦ πιστοῦ συνθαπτομένου «αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, ἵνα ὡσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, οὕτω καὶ αὐτὸς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσῃ»^{63α}. Ἐπι πλέον καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ βαπτίσματος ὡς λουτροῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ πιστὸς ἀπολούεται καὶ ἀποβάλλει τὰς ἀμαρτίας αὐτοῦ⁶⁴, συνηγορεῖ ὅπως ἐκλάβωμεν, ὅτι τὸ βάπτισμα ἐγίνετο διὰ καταδύσεως. Καὶ προεβλήθη μὲν ὡς εἰκασία, ὅτι οἱ τρισχίλιοι τῆς ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς λόγω τοῦ πλήθους αὐτῶν, καθιστῶντος δύσκολον τὸ διὰ καταδύσεως πλήρους βάπτισμα ἑνὸς ἐκάστου, ἐβαπτίσθησαν διὰ ραντισμοῦ, ἀλλὰ τοῦτο παρουσιάζεται μᾶλλον ὡς ὄλως ἀπίθανον, ἀφοῦ ἦτο ἡ πρώτη ἐν τῇ ἐφαρμογῇ καὶ τῇ πράξει συμμόρφωσις πρὸς τὴν περὶ βαπτίσματος ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, ὑπῆρχον δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις εἰς διάφορα σημεῖα κοσμοβῆθραι καὶ δεξαμεναὶ ὕδατος καὶ πηγαί, ὥστε εἰς ταῦτα κατακλύσεις

58. Ἰωάν. γ' 5.

59. Πράξ. η' 38.

60. Ἰωάν. γ' 23.

61. Ἐφεσ. ε' 26, Τίτ. γ' 5.

62. Α' Πέτρ. γ' 21.

63. Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἄλλως τε τῆς ἐκκλησίας πρᾶξις μαρτυρεῖ περὶ τοῦτο σαφῶς. Περὶ βαπτίσματος μαρτυρίου γίνεται λόγος εἰς τοὺς ἐπ' ὄνοματι τοῦ Ἱππολύτου φερομένου κανόνας (ἰθ' § 101). Ὁ πάπας Στέφανος Β' (754) ἐπέτρεψε ἐν ἐλλείψει ὕδατος νὰ γίνεται τὸ βάπτισμα ἐντὸς οἴνου (M.L. 89, 1026).

63α. Πράξ. κβ' 16, Α' Κορινθ. στ' 11, Τίτ. γ' 5.

64. Ρωμ. στ' 4 καὶ Κολοσ. β' 12.

τοὺς τρισχιλίους οἱ ἀπόστολοι ἄνευ δυσκολίας ἢ χρονοτριβῆς τινος νὰ φέρωσιν εἰς πέρας τὸ βάπτισμα τούτων. Κατήχησις ἐκ προτέρου, διεξαγομένη εἰς χρονικὸν διάστημα μᾶλλον ἢ ἤττον μακρόν, ὡς ἐκράτησε νὰ γίνηται κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας αἰῶνας, δὲν φαίνεται νὰ ἐξεζητεῖτο κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους. Ἦρκεσε τὸ κατὰ τὴν Πεντηκοστήν, καθὼς καὶ τὸ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Κορνηλίου γενόμενον ὑπὸ τοῦ Πέτρου κήρυγμα, ἔπως καὶ ἡ ὀλιγόωρος κατήχησις τοῦ εὐνούχου ὑπὸ τοῦ Φιλίππου καὶ ὁ κατὰ τὴν νύκτα ὑπὸ τοῦ Παύλου εὐαγγελισμὸς τοῦ δεσμοφύλακος τῶν Φιλίππων παρασκευάσῃ τούτους πρὸς χορηγίαν τοῦ βαπτίσματος. Τῶν νεοφωτίστων τούτων ἡ κατήχησις ἐγένετο μετὰ τὴν λῆψιν τοῦ βαπτίσματος. Ὡς ἐμφαίνεται ὁμως ἐκ τῆς περιπτώσεως τοῦ εὐνούχου, ἐξεζητεῖτο παρὰ τοῦ εἰς ὃν θὰ παρείχεται τὸ βάπτισμα σύντομός τις καὶ περιεκτικὴ ὁμολογία πίστεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ ἐν Πράξ. η' στίχος 37 («εἶπε δὲ ὁ Φίλιππος εἰ πιστεύεις ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ἔξεστιν ἀποκριθεὶς δὲ εἶπε· Πιστεύω τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν»), δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων κωδίκων, ἔχνη ὁμως ἀρχεγόνου τινὸς συμβόλου διέκριναν οἱ νεώτεροι ἐρμηνευταὶ εἰς τὴν περὶ τοῦ θανάτου, τῆς ταφῆς, τῆς ἀναστάσεως καὶ τῶν μετ' αὐτὴν ἐμφανίσεων τοῦ Κυρίου περικοπὴν τῆς Α'. πρὸς Κορινθίους (ιε' 3—5) ἔνθα τὰ ἀριθμούμενα σωτηριολογικὰ ταῦτα γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου εἰσάγονται καὶ συνάπτονται μετ' ἀλλήλων δι' ἀλληπαλλήλων «ὅτι». Ὑπαινιγμοὺς τοιαύτης ὁμολογίας κατὰ τὸ βάπτισμα εὕρισκει ὁ Warren⁶⁵ καὶ ἐν Α'. Τιμοθ. στ' 12 («τὴν καλὴν ὁμολογίαν ἐνώπιον πολλῶν μαρτύρων») καὶ ἐν Α'. Πέτρου γ' 21 («συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα εἰς Θεόν»). Ἰσως καὶ ἡ ἐν Ἑβρ. ι' 23 προτροπὴ «κρατῶμεν τῆς ὁμολογίας», καθὼς καὶ οἱ περὶ «τύπου διδαχῆς» ἢ καὶ ἀπλῶς «τῆς διδαχῆς» ἢ καὶ περὶ «ἅπαξ παραδοθείσης πίστεως» (Ρωμ. στ' 7, Β'. Ἰωάν. 9, Ἰούδ. 3) ὅροι, οἱ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ἀπαντῶμενοι, νὰ ὑπαινίσσωνται περὶ συμβόλου τινὸς πίστεως ἀρχεγόνου, χωρὶς ὁμως καὶ νὰ εἴμεθα ἐκ τούτου βέβαιοι, ὅτι τοῦτο ἐξεζητεῖτο κατὰ τὴν ὥραν τοῦ βαπτίσματος παρὰ τοῦ λαμβάνοντος τὸ μυστήριον τοῦτο. Ὡς πρὸς δὲ τὸν τόπον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγένετο τὸ βάπτισμα, ἐθεωρεῖτο κατάλληλος ὅπουδῆποτε ὑπῆρχεν ὕδωρ εἴτε ἐν πηγῇ ὡς ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ εὐνούχου ἢ καὶ ἐν οἴκῳ δῆποτε διαμερίσματος ὡς ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Κορνηλίου καὶ τῶν περὶ αὐτόν, καθὼς καὶ τοῦ δεσμοφύλακος.

12. Ἡ μετὰ τὸ βάπτισμα ἐπίθεσις τῶν χειρῶν.

Πρὸς τὸ βάπτισμα συνεδέετο καὶ ἡ ἐπίθεσις τῶν χειρῶν, ἐνέχουσα τὴν ἔννοιαν τοῦ μετέπειτα λίαν ἐνωρὶς διὰ χρίσεως διενεργουμένου ἐν τῇ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Οἰκουμένην ἐκκλησίᾳ μυστηρίου τοῦ Χρίσματος. Τοιαύτας χειροθεσίας μνημονεύουσιν αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων τὴν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Ἰωάννου, ἐπίτηδες ἀποσταλέντων ὑπὸ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας,

65. Μνημ. ἔργ. σελ. 14.

γενομένην ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ διακόνου βαπτισθέντων ἐν Σαμαρεία πιστῶν⁶⁶, καθὼς καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Παύλου γενομένην ἐπὶ τῶν λαβόντων τὸ βάπτισμα ἐν Ἐφέσῳ μαθητῶν τινῶν⁶⁷, αὐτὴν δὲ φαίνεται σημαίνουσα καὶ ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ ποιουμένη λόγον περὶ «βαπτισμῶν διδασχῆς, ἐπιθέσεως τε χειρῶν»⁶⁸. Τῇ ἐπιθέσει ταύτῃ τῶν χειρῶν, τῇ γινομένη κατὰ τοὺς πρώτους ἐκείνους χρόνους ὑπὸ τῶν ἀποστόλων, οὐχὶ δὲ ὑπὸ κατωτέρου βαθμοῦ λειτουργῶν, ἐπηκολούθει ἢ δι' ἐκτάκτων χαρισμάτων φανέρωσις τῆς ἐπὶ τοὺς χειροθετουμένους καθόδου τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τῆς ἄλλως χρίσεως ἢ σφραγίδος τοῦ Πνεύματος καλουμένης ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, καὶ τῆς ὁποίας χρίσεως μέτοχοι γινόμεθα πάντες διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ χρίσματος. Ἐπειδὴ δὲ λίαν ἐνωρὶς τὴν ἐπίθεσιν ταύτην τῶν χειρῶν ἐν μέρει ἢ καὶ ἐξ ὀλοκλήρου ἀντικατέστησεν ἢ διὰ καθηγιασμένου ὑπὸ ἐπισκόπου μύρου χρίσις, ὑπετέθη, ὅτι ἐν τοῖς χωρίοις τῶν Ἐπιστολῶν, ἐν τοῖς ὁποίοις γίνεται λόγος περὶ Θεοῦ «χρίσαντος ἡμᾶς» ἢ περὶ «χρίσματος οὗ ἔχομεν ἐκ τοῦ ἁγίου»⁶⁹, ὑπονοεῖται καὶ αἰσθητὴ διὰ μύρου ἢ ἐλαίου χρίσις ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων εἰσαχθεῖσα. Ἡ ἐνδειξις ὅμως ἢ ἐκ τῶν χωρίων τούτων εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀμφίβολος, διότι τὸ ρῆμα χρίειν ἐν τῇ Κ.Δ. χρησιμοποιεῖται πάντοτε μεταφορικῶς⁷⁰ σημαῖνον τὴν ἀόρατον χρίσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τὰ αὐτὰ θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ περὶ τῶν ἐν τῇ Κ.Δ. ὄρων «σφραγίς» καὶ «σφραγίζειν», περὶ ὧν θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι ὑπονοοῦσι τὴν διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ σφράγισιν, τὴν ἐνωρὶς ἀπαντωμένην ἐν τῷ τυπικῷ τοῦ βαπτίσματος καὶ χρίσματος. Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων τούτων εἶναι προδήλως μεταφορικὴ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι γίνεται χρῆσις τούτων συνδεδασμένως μετὰ τοῦ μεταφορικῆν ἔννοιαν ἐκφράζοντος (χρίειν)⁷¹, ἢ χρησιμοποιεῖται καὶ περὶ τῆς περιτομῆς ἐν χρόνοις, καθ' οὓς τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἦτο μᾶλλον σημεῖον ἀτιμωτικῶν⁷² ἢ ἀλλαχοῦ⁷³ ἀδιαμφισβητήτως καὶ ἀποκλειστικῶς μεταφορικῶς, ἀποκλειομένης πάσης ἄλλης σημασίας. Οὐδεμίαν λοιπὸν ἀμφιβολίαν, ὅτι καὶ ἐν τοῖς χωρίοις Ἐφεσ. α' 13, δ' 30, ἐνθα μεμονωμένως καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σφράγισιν χρησιμοποιεῖται τὸ σφραγίζειν, εἰς μεταφορικὴν ἔννοιαν κεῖται.

66. Πράξ. η' 14—17.

67. Αὐτόθ. ιθ' 1—6.

68. Ἐβρ. στ' 2.

69. Β'. Κορινθ. α' 21, Α'. Ἰωάν. β' 20, 27.

70. Λουκ. δ' 18. «Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ ἔνεκεν ἔχρισέ με». Πράξ. δ' 27 «ἐπὶ τὸν ἅγιον παῖδά σου Ἰησοῦν, ὃν ἔχρισας». Πράξ. ι' 38 «Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέτ, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ Θεός». Ἐβρ. α' 9 «Διὰ τοῦτο ἔχρισέ σε ὁ Θεός, ὁ Θεός σου...».

71. Β'. Κορινθ. α' 21—22. «χρίσας ἡμᾶς Θεός, ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς».

72. Ρωμ. δ' 14 «ἐλαβε περιτομῆς σφραγίδα».

73. Α'. Κορινθ. θ' 2, Β'. Τιμοθ. β' 19, Ἰωάν. γ' 33, στ' 27, Ρωμ. ιε' 28.

13. Ἡ θεία Εὐχαριστία.

Ἡ θεία Εὐχαριστία σημαίνεται διὰ τῶν ὄρων «κλάσις τοῦ ἄρτου»⁷⁴ καὶ Κυριακὸν Δεῖπνον⁷⁵, ἀπαξ δὲ ἀπαντᾷ καὶ ὁ ὄρος κοινωνία⁷⁶. Ὡσαύτως χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ὄροι «Τράπεζα Κυρίου» καὶ «Ποτήριον Κυρίου»⁷⁷, δὲν δυνάμεθα ὅμως μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ φράσεις αὗται, καθὼς καὶ ὁ ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ ἀπαντῶν ὄρος «θυσιαστήριον»⁷⁸, ἀναφέρονται εἰς καθιερωμένην τράπεζαν καὶ εἰδικὸν ποτήριον, διὰ τὴν θείαν Εὐχαριστίαν ἀποκλειστικῶς προωρισμένον, καὶ ὅτι τόσον ἐνωρὶς ἐγένετο ἡ διάκρισις ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀγίας Τραπέζης ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ μυστηρίου. Ἐξ ἄλλου, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῆς ἐν Α' Κορινθ. ια' 20 μαρτυρίας τοῦ Παύλου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ μὲν θεία Εὐχαριστία καλεῖται Κυριακὸν Δεῖπνον, γίνεται δὲ λόγος περὶ χρήσεως φαγητῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἄλλοι μὲν ἐπέειναν, ἄλλοι δὲ ἐμεθύσαντο, ἡ θεία Εὐχαριστία κατὰ τὰς πρώτας τοῦλάχιστον δεκαετηρίδας τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς ἐτελεῖτο κατ' ἀκριβῆ ἀπομίμησιν τῶν κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου γενομένων, συνδεδεμένη δηλαδὴ μετὰ δεῖπνου κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος ἐσθιόντων τῶν μαθητῶν ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς τὸν καθηγιασμένον ἄρτον καὶ μετὰ τὸ δεῖπνον προσέφερε τὸ καθηγιασμένον ποτήριον. Τὸ ὅτι δὲ ἐν ἐσπεριναῖς ὥραις ἐτελεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὸ μυστήριον, ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν περὶ τῶν ἐν Τρωάδι συμβάντων ἱστορουμένων, ἐνθα ὁ Παῦλος παρουσιάζεται παρατείνων τὸν λόγον μέχρι τοῦ μεσονυκτίου, ὁπότε καὶ ἐπηκολούθησεν ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου (Πράξ. κ 7). Κατὰ τὴν μετὰ δεῖπνου ὅμως τέλεσιν τοῦ θείου μυστηρίου, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ὡς ἄνω μαρτυρίας τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, ἐσημειώθησαν καταχρήσεις, ἔνεκα τῶν ὁποίων ἤδη ἀπ' αὐτῶν τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ πρώτου αἰῶνος ἐχωρίσθη καὶ διεκρίθη εἰς ἰδίαν τελετὴν τὸ μυστήριον, κεχωρισμένως πάσης ἄλλης τραπέζης εἰς τὸ ἐξῆς τελούμενον. Ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ἰούδα ἀπαντῶσα φράσις «οὗτοί εἰσιν ἐν ταῖς ἀγάπαις ὑμῶν σπιλάδες συνευχοῦμενοι ἀφόβως» (στ. 12) εἶναι ἀμφίβολον, ἐὰν ὑπονοῇ δεῖπνον μετ' εὐχαριστίας ἢ τὴν κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα διακριθεῖσαν ἀγάπην», τὴν αὐτοτελῶς καὶ κεχωρισμένως τοῦ μυστηρίου τελουμένην.

Προκειμένου νὰ τελεσθῇ ἡ θεία Εὐχαριστία, προηγεῖτο πιθανώτατα ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης συμφώνως καὶ πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου, προτρέποντος πάντα προσφέροντα δῶρον εἰς τὸ θυσιαστήριον, ἵνα πρῶτον διαλλάτῃται τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ καὶ τότε ἐλθὼν προσφέρῃ τὸ δῶρον αὐτοῦ» (Ματθ. ε 23). Εἰς τέσσαρα χωρία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἦτοι Ρωμ. ιστ 16, Α'. Κορινθ. ιστ' 20, Β'. Κορινθ. ιγ' 12, Α'. Θεσσαλ. ε' 26, καθὼς καὶ εἰς τὸ Α'

74. Πράξ. β' 42,46. καὶ κ' 7.

75. Α'. Κορινθ. ια' 20.

76. Αὐτόθ. ι' 16.

77. αὐτόθ. 21.

78. Ἐβρ. ιγ' 10.

Πέτρ. ε' 14, καλούνται οί χριστιανοί νά άσπασθῶσιν ἀλλήλους «ἐν φιλήματι ἀγίῳ». Ἡ προτροπή αὕτη ἐπαναλαμβάνεται εἰς πάντα τὰ χωρία ταῦτα ὁμοίωμορφος καί στερεότυπος (μόνον ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Πέτρου ἢ προτροπή παραλλάσσει ἐλαφρῶς: «Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγάπης») — ἐκ τούτου δὲ συνδυναζομένου καί πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πρόσκλησις αὕτη ἀπαντᾷ σχεδὸν αὐτολεξεῖ καί εἰς τινὰς παλαιὰς λειτουργίας, δυνάμεθα νά συναγάγωμεν, ὅτι ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης εἰσῆχθη ἐν χρήσει ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων συνάξεων τῶν χριστιανῶν⁷⁹ καί πιθανώτατα συνεδέθη πρὸς αὐτὴν τὴν ἱερωτέραν τῶν χριστιανικῶν τελεουργιῶν, τὴν κλάσιν τοῦ ἄρτου. Περὶ τοῦ ἐπινικίου ὕμνου ὡς στοιχείου τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς εἶπομεν ἤδη, θὰ ὁμιλήσωμεν δὲ καί ἐν τοῖς ἑξῆς. Ὅτι δὲ κεντρικὸν σημεῖον ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ἀπετέλουν οἱ λόγοι τῆς συστάσεως αὐτῆς, μαρτυρεῖται ἐμφανῶς ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι παρουσιάζονται διαφοραὶ ἐν τῇ ἀποδόσει τῶν λόγων τούτων τοῦ Κυρίου καί ὑπ' αὐτῶν τῶν θεοπνευστῶν κειμένων, ἐν τοῖς ὁποίοις παρατίθεται ἡ ἀφήγησις τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου. Ἀναμφιβόλως αἱ διαφοραὶ αὗται εἶναι ἐπουσιώδεις καί δευτερεύουσαι, μὴ θίγουσαι τὴν ὑπὸ τῶν λόγων τούτων ἐκφραζομένην κυρίαν ἔννοιαν. Εἶναι ἐν τούτοις διαφοραὶ ἐμφανεῖς, καθ' ὃν χρόνον θ' ἀνέμενε πᾶς τις νά παρουσιάζωνται στερεοτύπως οἱ αὐτοὶ καί ἐν μηδενὶ οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον παραλλάσσοντες, τόσον παρὰ τοῖς Συνοπτικοῖς, ὅσον καί παρὰ τῷ Παύλῳ. Αἱ διαφοραὶ αὗται ἐξηγοῦνται πλήρως, ὅταν ἐνθυμηθῆ τις, ὅτι ἡ θεία Εὐχαριστία ἐτελεῖτο πανταχοῦ τῆς Οἰκουμένης, ὅπου ὑπῆρχον ἐκκλησίαι χριστιανικαί, εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς συστάσεως αὐτῶν, ἐν Ἱεροσολύμοις δὲ εὐθὺς μετὰ τὴν Πεντηκοστήν, ἦτοι εἴκοσι μὲν ἔτη πρὶν τῆς συγγραφῆς τῆς Α' πρὸς Κορινθίους, τριάκοντα δὲ καί πλέον ἔτη πρὸ τῆς συγγραφῆς τῶν Συνοπτικῶν. Ἐν τῇ λειτουργικῇ λοιπὸν πράξει, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατὰ παράδοσιν ἀπὸ στόματος εἰς στόμα μετεβιβάζοντο οἱ θεοὶ τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου λόγοι, ἐπόμενον ἦτο νά δημιουργηθῶσι βαθμηδὸν ἀσήμαντοὶ τινες διαφοραὶ, σχοῦσαι τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν καί ἐπὶ τῆς προφορικῆς τοῦ Εὐαγγελίου παραδόσεως, ἥτις καί πρὸ τῆς συγγραφῆς τῶν Συνοπτικῶν ἐποικλοφῶρει καί ἐκληρίτετο μεταξὺ τῶν πιστῶν.

79. Καὶ κατὰ τὸν Lietzmann (μν. ἔργ. σελ. 229) ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης προηγεῖτο πιθανώτατα τοῦ Κυριακοῦ Δείπνου, δι' αὐτοῦ δὲ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἐχαίρων ἄλληλα ὡς «ἀγίους». Εἰς πάσας τὰς παλαιὰς λειτουργίας ὁ ἀσπασμὸς τίθεται πρὸ τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ λειτουργοῦ «ὁ Κύριος μεθ' ὑμῶν», ὅστις εἰσῆγεν εἰς τὴν τέλεισιν τοῦ μυστηρίου καί διεκρίθη μετέπειτα ὡς προοίμιον τῆς Ἀναφορᾶς. Ἡδη, ἐξακολουθεῖ ὁ Lietzmann, εἰκὼν τις καθίσταται ζῶσα πρὸ ἡμῶν. Εἴμεθα ἐν μέσῳ τῶν ἐν Κορίνθῳ συνηγμένων μαθητῶν. Ἐπιστολὴ τις τοῦ ἀποστόλου ἀνεγνώσθη μεγαλοφώνως καί εἰς τὸ τέλος αὐτῆς ἀπευθύνεται ἡ προτροπή: «ἀδελφοί, τὸ αὐτὸ φρονεῖτε, εἰρηνεύετε». Καί εὐθὺς ἀντηχοῦν οἱ ἱεροπρεπεῖς λόγοι «Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν ἀγάπῃ φιλήματι. Ἀσπάζονται ὑμεῖς οἱ ἅριοι πάντες» (Β'. Κορινθ. ιγ' 12). Καί οἱ Κορίνθιοι ἀσπάζονται ἀλλήλους. Καί ἐπισημαίνει τὸν ἀσπασμὸν τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς: «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καί ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν». «Καί μετὰ τοῦ πνεύματός σου» ἀπαντᾷ ὁ λαός. Ἡ ἐπιστολὴ ἐτελείωσε καί εὐθὺς ἀρχίζει τὸ Κυριακὸν δεῖπνον.

Ζήτημα μόνον ἐγεννήθη μεταξύ τῶν νεωτέρων, ἐὰν οἱ ἐν Α'. Κορ. ια' 26 λόγοι: «ὀσάκις γὰρ ἐὰν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ» εἶναι λόγοι τοῦ Κυρίου ἢ θεόπνευστον σχόλιον τοῦ Παύλου. Τὸ πλεῖστον ἐν τούτοις τῶν λειτουργιῶν περιλαμβάνει τούτους εἰς τοὺς λόγους τῆς συστάσεως Οὕτως ἐκ τῶν ἐν τῇ Δύσει ἀναφορῶν ἀποσιωπῶνται ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῆς Ἀγγλικανικῆς, παρατίθενται ὁμως ὑπὸ τῆς Μοζαραβικῆς, τῆς Γαλλικανικῆς καὶ τῆς Ἀμβροσιανῆς. Ἐκ δὲ τῶν τῆς Δυτικῆς Συρίας ἀποσιωπῶνται ὑπὸ μόνον δύο ἀναφορῶν ἧτοι τῆς τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς Ἀρμενικῆς, συνεννοῦνται ὁμως μετὰ τῶν λόγων τῆς συστάσεως ὑπὸ τῆς Κλημεντίου, τῆς τοῦ Ἰακώβου, τῆς τοῦ Μ. Βασιλείου, τῆς Συριακῆς τοῦ Ἰακώβου καὶ 37 ἄλλων Συριακῶν ἀναφορῶν⁸⁰. Ἐκ τῶν τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας, τῶν ἄλλως καὶ λειτουργιῶν τοῦ Περσικοῦ τύπου καλουμένων Νεστοριανικῶν ἀναφορῶν ἀναφέρονται ἐν μόνῃ τῇ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Νεστορίου φερομένη, ἀποσιωπῶνται δὲ ἐν τῇ τοῦ Θεοδώρου τοῦ ἐρμηνευτοῦ⁸¹ καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν Ἀδδαίου καὶ Μάριος, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐλλείπουν πάντες οἱ λόγοι τῆς συστάσεως. Ἐκ τῶν Αἰγυπτιακῶν λειτουργιῶν ἀποσιωπῶνται ἐν τῇ Αἰθιοπικῇ λειτουργίᾳ, τῇ τε νεωτέρᾳ καὶ τῇ παλαιότερᾳ⁸², ὑπάρχουσι δὲ ἐν ταῖς λειτουργίαις τῇ Ἑλληνικῇ τοῦ ἀγίου Μάρκου, ταῖς Κοπτικαῖς τοῦ ἀγίου Κυρίλλου καὶ τοῦ ἀγίου Βασιλείου⁸³, ὡσαύτως καὶ ἐν τῇ Κοπτικῇ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου καὶ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς τοῦ ἀγίου Βασιλείου καὶ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου⁸⁴. Ταῦτα ὡς πρὸς τοὺς λόγους τῆς συστάσεως.

80. Warren ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 23 καὶ ἐξῆς. Ὁ αὐτὸς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου τοῦ E. Renaudot, *Liturgiarum orientalium collectio* ἀπαριθμεῖ τὰς κάτωθι Συριακὰς λειτουργίας, ἐν αἷς περιλαμβάνονται οἱ ὡς ἄνω λόγοι συνηνωμένοι μετὰ τῶν λόγων τῆς συστάσεως: τὴν βραχυτέραν Συριακὴν τοῦ Ἰακώβου, καὶ τὰς Συριακὰς τοῦ ἀγίου Εὐστόμου, τοῦ ἀγίου Πέτρου δύο, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ, τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τοῦ ἀγίου Ἰγνατίου, τοῦ ἀγίου Ἰουλίου, τοῦ ἀγίου Εὐσταθίου, τοῦ ἀγίου Χρυσοστόμου δύο, ἀγίου Μαρουθᾶ, τοῦ ἀγίου Κυρίλλου, τοῦ ἀγίου Διοσκοῦρου, τοῦ ἀγίου Φιλοξένου δύο, τοῦ ἀγίου Σεβήρου Ἀντιοχείας, τοῦ ἀγίου Ἰακώβου τοῦ Βαραδάτου, τοῦ ἀγίου Ματθαίου τοῦ ποιμένου, τοῦ ἀγίου Ἰακώβου τοῦ Βοτνᾶν, τοῦ ἀγίου Ἰακώβου τῆς Ἐδέσσης, τοῦ ἀγίου Θωμᾶ Ἡρακλείας, τοῦ ἀγίου Μωϋσέως υἱοῦ Κηφᾶ, τοῦ ἀγίου Φιλοξένου τοῦ ἐκ Βαγδάτης τρίτην τινά, τῶν ἀγίων Διδασκάλων, τοῦ ἀγίου Ἰωάννου Βασσάφης, τοῦ ἀγίου Μιχαὴλ Ἀντιοχείας, τοῦ ἀγίου Διονυσίου Barsalibi, τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Καθολικοῦ, τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Πατριάρχου, τοῦ ἀγίου Διοσκοῦρου τοῦ Cardou, Ἰγνατίου Πατριάρχου, Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Ἀγίου Βασιλείου ἐκ μεταφράσεως Ἀνδρέου Μασίου. Παραπέμπει δὲ εἰς τὰς κάτωθι σελίδας τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ ἔργου τοῦ Renaudot: σελ. 127, 136, 147, 156, 164, 171, 178, 189, 205, 216, 228, 235, 244, 256, 262, 277, 288, 301, 311, 323, 335, 348, 359, 373, 384, 392, 401, 411, 424, 440, 449, 459, 475, 493, 511, 527 καὶ 548.

81. Renaudot ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 623 καὶ 613.

82. C. E. Hammond, *Liturgies Eastern and Western* σελ. 258 καὶ 235.

83. Ἀδτόθ. σελ. 220, 211.

84. Renaudot ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 30, 97.

“Ὅσον δ’ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐνωρίτατα ἀπαντῶσαν μετὰ τοὺς λόγους τῆς συστάσεως καθαγιαστικὴν ἐπίκλησιν ἀξιωμακτικῶς τυγχάνει ἡ γνώμη τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ ἱερέως Sen. Salaville, ὅστις παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς: «Τὸ γεγονός, ὅτι βλέπομεν συνηνωμένην εἰς τὸν ἀποχαιρετιστήριον λόγον τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς τὴν σκέψιν τῆς Παρουσίας, τῆς Ἀναστάσεως, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς· ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἰησοῦ νὰ ὁμιλῇ περὶ τῆς μελλούσης ἐνεργείας τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὅλον δὲ τοῦτο ἐν ἀμέσῳ σχεσεῖ πρὸς τὴν πρὸ ὀλίγου συσταθεῖσαν Εὐχαριστίαν καὶ πρὸς τὴν προσευχὴν, τὴν ὁποίαν ὁ Σωτὴρ παρήγγειλε νὰ γίνεται ἐν τῷ ὀνόματι του, τ.ἔ. τὴν θεῖαν λειτουργίαν, πάντα ταῦτα φυσικῶς ἄγουσιν εἰς τὸ νὰ πιστεῦσθαι τις, ὅτι ὁ κανὼν τῆς λειτουργίας ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τὸν λόγον αὐτὸν»⁸⁵. Εἰς τὰ κεφάλαια ταῦτα τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου, τὰ περιλαμβάνοντα τὸν κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς συστάσεως τοῦ Μυστηρίου ἀπευθυνθέντα εἰς τοὺς μαθητὰς ἀποχαιρετιστήριον λόγον τοῦ Κυρίου, εὗρισκεῖ ὁ Salaville «τὸ βιβλικὸν θεμέλιον τῆς Ἐπικλήσεως»⁸⁶. Πράγματι, ἐπανειλημμένως γίνεται λόγος περὶ τοῦ Παρακλήτου εἰς τὸ λεγόμενον Εὐαγγέλιον τῆς Διαθήκης. Ἴσως δὲ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος κατὰ τὸν Salaville, διὰ τὸν ὅποιον οἱ χριστιανοὶ εἰσήγαγον ἐν τῷ εὐχολογίῳ τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου τὴν εὐχὴν, τὴν ἱκετεύουσαν τὸν Πατέρα, ἵνα καταπέμψῃ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ὅπως μαρτυρήσῃ περὶ τοῦ Ἰησοῦ (Ἰωάν. ιε’ 20) καὶ δοξάσῃ αὐτὸν (αὐτόθ. ιστ’ 14). Οὕτως ἡ Εὐχαριστία κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα καθίσταται ἡ θεοφάνεια τῶν τριῶν προσώπων, τῶν τόσοσιν στενωδῶς συνδεομένων κατὰ τὰς τελευταίας συνδιαλέξεις τοῦ Κυρίου μετὰ τῶν ἀποστόλων του (Ἰωάν. ιγ’ —ιστ’). Πρὸς τὸ χριστιανικὸν δεῖπνον εἶναι συνηνωμένοι αἱ μεγάλαι ὑποσχέσεις τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὸν ἀποχαιρετιστήριον λόγον του: θὰ ἐπανέλθῃ, θὰ πέμψῃ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, αἱ προσευχαὶ αἱ ἐπὶ τῷ ὀνόματι του θὰ εἰσακουσθοῦν. Δὲν θὰ ὑπῆρχον λοιπὸν ἐκεῖ μία τῶν αἰτιῶν βασιζομένων ἐπὶ τῆς Γραφῆς, διὰ τὰς ὁποίας αἱ λειτουργίαι ἐπεφύλαξαν θέσιν εἰς μίαν Ἐπίκλησιν ἐν τῇ σειρᾷ τῶν εὐχῶν τῆς θείας Εὐχαριστίας;⁸⁷ Εἰς ταῦτα ὁμῶς παρατηρεῖ ὁ Ruch⁸⁸, ὅτι ὅσονδήποτε πιθανὰ καὶ ἂν παρουσιάζωνται αἱ ὑποθέσεις αὗται, δὲν ἐπιβάλλονται ὁμῶς ἀδιαμφισβητήτως.

Ὡς καὶ ἐκ τοῦ ἐνωρίτατα κρατήσαντος ἔρου (κλάσεως τοῦ ἄρτου) πρὸς δῆλωσιν τῆς θείας Εὐχαριστίας δύναται νὰ συναχθῇ, ἡ εἰς τεμάχια τμησίς τοῦ ἐν ὄρι τῆς Εὐχαριστίας ἄρτου, ὅπως ἐξ αὐτοῦ κοινωνήσωσι πάντες οἱ παριστάμενοι ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ, ὑπῆρξε στοιχεῖον πρωταρχικὸν καὶ προέχον ἐν αὐτῇ. Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Dix⁸⁹, ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς κλάσεως τόσοσιν ἐν τῷ

85. Ἄρθρον Epiclèse ἐν Dict. de Theol. Cathol. V, 223.

86. Αὐτόθ. 224.

87. Αὐτόθ. καὶ Les fondements scripturaires de l’epiclèse ἐν E’chos d’Orient 1909 σελ. 8—9

88. Ἐνθ’ ἄνωτ. στήλη 856.

89. Μν. ἔργ. σελ. 132.

Ἰουδαϊκῶ φιλικῶ δείπνῳ, ὅσον καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ Μυστικῶ δείπνῳ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διανομὴν τῶν κλασμάτων εἰς τοὺς συμμετέχοντας τοῦ δείπνου. Ἀπ' αὐτῆς ὅμως τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς, προσεδόθη καὶ συμβολισμὸς εἰς τὴν τελετὴν ταύτην, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ Α' Κορινθ. ι' 17. Οἱ πολλοὶ τ.ξ. πιστοὶ διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ ἄρτου, ὅστις εἶναι εἷς, γίνονται καὶ αὐτοὶ ἓν. Διότι ὅλοι ἀπὸ τὸν ἓνα τοῦτον ἄρτον μετέχομεν καὶ ἐνούμεθα ὅλοι μετ' αὐτοῦ, δι' αὐτοῦ δὲ γινόμεθα ἓν καὶ μετ' ἀλλήλων. Ὁ αὐτὸς συμβολισμὸς τονίζεται καὶ ὑπὸ τοῦ ἀποστολικοῦ πατρὸς Ἰγνατίου, ὅστις προτρέπει τοὺς Ἐφεσίους νὰ ὑπακούωσι «τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τῷ πρεσβυτερίῳ ἀπερισπάστῳ διανοίᾳ, ἓνα ἄρτον κλώντες»⁹⁰ εἰς ἀπόδειξιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸ τοῦ τέλους δὲ τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὁ συμβολισμὸς οὗτος ἠτόνισε καὶ ἀντικατεστάθη ὑπ' ἄλλου, τοῦλάχιστον εἰς ἐκκλησίας τινάς, τοὔτεστι ὑπὸ τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἐν τῷ παθήματι θλάσεως τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου. Ἡ ἀντικατάστασις δ' αὕτη κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι πληθυνθέντων τῶν πιστῶν, ἅρα δὲ καὶ τῶν κοινωνῶν τοῦ μυστηρίου, δὲν ἐπῆρκει εἰς μόνος ἄρτος, καὶ συνεπῶς ἡ κλάσις ἐγένετο οὐχὶ ἐπὶ ἑνός, ἀλλ' ἐπὶ περισσοτέρων ἄρτων, μικροτέρων ἤδη καὶ οὐχὶ τοιοῦτου μεγέθους, οἷον ἦσαν οἱ χρησιμοποιούμενοι ἐν δείπνοις, μεθ' ὧν συνδεδεμένως ἐτελεῖτο καὶ ἡ θεία Εὐχαριστία.

Ταῦτα καὶ ὡς πρὸς τὴν κλάσιν. Ταύτη ἐπηκολούθει ἡ θεία κοινωνία ὑπ' ἀμφότερα τὰ εἶδη, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ δύο μαρτυριῶν τῆς πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, ἧτοι ἐκ τοῦ Α'. Κορ. ι' 21, ἐνθα ρητῶς διακηρύττει ὁ θεὸς ἀπόστολος, ὅτι «οὐ δύνασθε ποτήριον Κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων», καθὼς καὶ ἐκ τοῦ Α'. Κορινθ. ια' 27-29, ἐνθα πάλιν ὁ ἀπόστολος τονίζει, ὅτι ὁ ἐν τῷ Κυριακῶ δείπνῳ «ἐσθίων καὶ πίνων ἀναξίως κρῖμα ἑαυτῷ ἐσθίει καὶ πίνει».

14. Τὰ λοιπὰ μυστήρια.

Ὡς πρὸς δὲ τὰ λοιπὰ μυστήρια ὁ Warren⁹¹ ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ἡ κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς Ἀναστάσεως λαβοῦσα χώραν ἐν τῇ πρώτῃ ἐμφανίσει τοῦ ἀναστάντος πρὸς τοὺς μαθητὰς ἐμφύσησις εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Κυρίου μετὰ τῆς ρήσεως: «λάβετε Πνεῦμα ἅγιον...» ἦτο τὸ ἐξωτερικὸν ὄρατὸν σημεῖον, δι' οὗ μετεδόθη εἰς τοὺς Ἀποστόλους ἡ ἐξουσία τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν καὶ ἡ ἐν τῷ ἀξιόματι τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ ἐγκατάστασις τούτων («καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ Πατὴρ ἀγάῳ πέμπω ὑμᾶς»). Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ τελετὴ αὕτη ἦτο εἰδὸς τι χειροτονίας. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Κύριος, ὅστις ἐνεφύσησεν, ἦτο αὐτὸς οὗτος ὁ χορηγὸς τῆς χάριτος καὶ ἀμέσως αὐτός, ἄνευ παρεμπύπτοντος ἄλλου λειτουργικοῦ ὄργάνου, μετέδιδεν εἰς τοὺς μαθητὰς τὸ Πνεῦμα, ὡς πηγὴ καὶ οὐχὶ μόνον ὡς ἀγωγὸς τῆς χάριτος, διὰ τοῦτο πιθανῶς οὔτε ἐπανελήφθη, οὔτε διετηρήθη ἐν τῇ μετέπειτα πράξει ὁ τοιοῦτος τρόπος τῆς μεταδόσεως τῆς χάριτος εἰς τοὺς ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐγκαθισταμένους. Μετέπειτα πρὸς

90. Πρὸς Ἐφεσ. XX 2. Βεπ. 2, 268.

91. Μν. ἔργ. σελ. 34—35.

χειροτονίαν ἐγένετο χρήσις τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν, ὡς μαρτυρεῖται ρητῶς προκειμένου περὶ τῆς καθιερώσεως τῶν ἑπτὰ διακόνων (Πράξ. στ', 6) καὶ τοῦ Τιμοθέου⁹². Ὡς δὲ ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ Πράξ. ιδ' 23 αἱ χειροτονίαι συνωδεύοντο καὶ ὑπὸ προσευχῶν συνδεδεμένων «μετὰ νηστειῶν», διὰ τῶν ὁποίων οἱ χειροτονούμενοι «παρετίθεντο τῷ Κυρίῳ».

Ὡς πρὸς δὲ τὸν γάμον, κηρύττεται μὲν οὗτος ἀδιάλυτος, ὡς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ συντελουμένη σύζευξις⁹³, καθαγιαζέται δ' ἤδη ἐν Χριστῷ ἐξυψούμενος εἰς εἰκόνα καὶ συμβολισμόν ζῶντα τοῦ μυστηρίου τῆς συνενώσεως καὶ τοῦ πνευματικοῦ γάμου τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας ὡς Νύμφης αὐτοῦ (Ἐφῆσ. ε 32) καὶ μεταδίδεται εἰς τὸν δεσμόν αὐτοῦ τοσοῦτος βαθμὸς ἀγιασμοῦ, ὥστε καὶ ἐπὶ περιπτώσεων καθ' ἃς ὁ εἷς μόνον καὶ οὐχὶ ἀμφοτέροι οἱ σύζυγοι εἰλκύνοντο εἰς Χριστόν, «ἡγιασται ὁ ἀνὴρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί, καὶ ἡγιασται ἡ γυνὴ ἡ ἄπιστος ἐν τῷ ἀδελφῷ», καθὼς καὶ τὰ ἐκ τοιούτων προϋφισταμένων γάμων γεννώμενα «τέκνα ἁγιά ἐστιν» (Α'. Κορινθ. ζ' 14). Οὕτως ὁ γάμος καὶ κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἐθεωρεῖτο «τίμιος καὶ ἡ κοίτη ἀμίαντος» (Ἐβρ. ιγ' 4) καὶ ἐξεζητεῖτο, ἵνα γίνεται «ἐν κυρίῳ» (Α'. Κορινθ. ζ' 39), οὐδὲν ὅμως γνωρίζομεν ἐκ τῆς Κ.Δ. περὶ συνοδευούσης τὴν σύναψιν αὐτοῦ τελετῆς.

Ἐκ τοῦ Ἰακώβ ε' 14,15 συνάγομεν ὅτι ἐπὶ ἀσθενῶν ἐκαλοῦντο οἱ πρεσβύτεροι τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ἤλειπον τὸν πάσχοντα δι' ἐλαίου, συνοδεύοντες τὴν ἐπάλειψιν ταύτην καὶ δι' εὐχῆς.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἐν ταῖς ἀνωτέρω τελεσιουργίαις τῶν μυστηρίων ἐγένετο ὑπὸ τῶν λειτουργῶν χρήσις ἀμφίων εἰδικῶν, οὐδένα περὶ τούτου ὑπαινιγμὸν ἔχομεν ἐν τῇ Κ.Δ. Ὁ φελόνης ὁ κατὰ τὸ Β' Τιμόθ. δ' 13 καταλειφθεὶς ὑπὸ τοῦ Παύλου «ἐν Τρωάδι παρὰ Κάρπῳ», φαίνεται μᾶλλον, ὅτι ἦτο ἔνδυμα καθημερινῆς χρήσεως, ὡς ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ ὡς ἄνω χωρίου ἐκδέχεται, συμφωνοῦντος εἰς τοῦτο καὶ τοῦ ἐγγύτερον πρὸς τοὺς ἀποστολικούς χρόνους ἀκμάσαντος Τερτυλλιανοῦ⁹⁴.

Τέλος ὡς ὑπονοεῖται καὶ ὑπὸ τῶν περὶ χορηγήσεως ἐξουσίας εἰς τοὺς ἀποστόλους τοῦ δεσμεῖν ἁμαρτίας λόγων τοῦ Κυρίου⁹⁵ ἤδη ἐν τῇ Ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ ὑπῆρχεν ἐν χρήσει καὶ τὸ πειθαρχικὸν μέτρον τοῦ ἀφορισμοῦ ἢ ἀναθέματος ὡς μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν περιπτώσεων τοῦ ἐν Κορίνθῳ αἰμομικτοῦ, καθὼς καὶ τῶν Ὑμεναίου καὶ Ἀλεξάνδρου⁹⁶.

Τοσαῦτα περὶ τῆς λατρείας κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους.

92. Α'. Τιμοθ. δ' 14 «Μὴ ἀμέλει τοῦ ἐν σοὶ χαρίσματος ὃ ἐδόθη σοὶ διὰ προφητείας μετὰ ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τοῦ πρεσβυτερίου» Πρβλ. καὶ Β' Τιμοθ. α' 6 «τὸ χάρισμα τοῦ Θεοῦ, ὃ ἐστὶν ἐν σοὶ διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν μου».

93. Μάρκ. ι' 9 καὶ Α'. Κορινθ. ζ' 39.

94. De oratione c. 16. M. L. 1, 1171.

95. Ματθ. ιστ' 19, Ἰωάν. κ' 23.

96. Α'. Κορινθ. ε' 3—5, Β'. Κορινθ. β' 6—11, Α'. Τιμοθ., α' 20.